

[MASTERSCRIPTIE]

Student

Ida Aarts (3040089)

i.aarts@students.uu.nl

Begeleider en tweede lezer

Dr. A.W.T. van der Velden

Dr. T. van Oort

MA Film- en Televisiewetenschap

Universiteit Utrecht

April 2012

[BIOSCOPEN IN BREDA]

De ontwikkeling van het bioscoopwezen in Breda tussen 1910 en 1921

Voorwoord

Eind 2010 begon ik vol goede moed en motivatie met een op archiefmateriaal gebaseerd onderzoek naar het vroege bioscoopwezen in Breda. Ondanks mijn inzet die regelmatig te wensen overliet, ben ik trots te kunnen zeggen dat het resultaat in de vorm van deze Masterscriptie nu echt af is en daarmee ook mijn studietijd tot een eind komt.

Bij deze wil ik mijn begeleider André van der Velden bedanken voor de goede begeleiding en de uitstekende feedback die ik steeds van hem kreeg. Zonder zijn passie voor bioscoopgeschiedenis en archiefonderzoek zou ik niet tot mijn onderwerp zijn gekomen en zou ik nooit ontdekt hebben hoe leuk ik het vind om te snuffelen in oude documenten. Met veel plezier heb ik me gestort op de eindeloze hoeveelheid informatie die beschikbaar was in het Stadsarchief Breda. Foto's, gemeenteraadsverslagen, bouwdoSSIers, politie- en brandweerarchieven, je kunt het zo gek niet bedenken of ik heb het voorbij zien komen in mijn zoektocht naar relevante informatie voor mijn scriptie. Een langdurig proces, maar altijd even interessant.

Verder wil ik mijn vriendin bedanken voor haar steun en bedank ik mijn ouders die mij goed genoeg kennen om te weten dat pushen geen zin heeft en die zich ongetwijfeld hebben moeten inhouden om niet elke keer weer te vragen naar de voortgang van mijn scriptie. En *last but not least* bedank ik Nicole die mij (soms bijna letterlijk) aan de oren heeft meegetrokken naar de Universiteitsbibliotheek.

Voordat ik mijn vader ga opbellen en hem eindelijk (eindelijk!) kan mededelen dat zijn dochter dan toch nog gaat afstuderen, rest mij de lezer veel plezier te wensen bij het lezen van deze scriptie.

Inhoudsopgave

VOORWOORD	1
INHOUDSOPGAVE	2
INLEIDING	3
BREDA TEN TIJDE VAN DE EEUWWISSELING	8
EEN GROEIENDE STAD	8
OPKOMST VAN HET SOCIALISME EN DE REACTIE VAN DE KERK	9
DE EERSTE WERELDOORLOG	11
BIOSCOOPREGULERING	13
DE BREDASE BIOSCOPEN	15
DE EERSTE BIOSCOOP IN BREDA	15
DE BIOSCOOP EN ZIJN GROOTSTEDELIJKE AMBITIES	16
EEN DERDE BIOSCOOP IN BREDA	18
VAN WITTE BIOSCOOP TOT LUXOR THEATER	21
OOK BIOSCOOPVOORSTELLINGEN IN DE SCHOUWBURG	23
EEN ECHT BIOSCOOPPALEIS IN BREDA	24
BIOSCOOPGEVAAR?	27
CONCLUSIE	30
BRONNEN- EN LITERATUURLIJST	34
BRONNEN	34
LITERATUUR	34
ONGEPUBLICEERD	35
WEBSITES	35

Inleiding

“Hoe grootsteedsch twee bioscopen in één gebouw! We zouden haast zeggen nog groter dan grootsteedsch!”¹

Zo werd op 8 maart 1912 in Breda de heropening van het Bioscope-Theater Hof van Holland aangekondigd in de krant. De verslaggever van de *Bredasche Courant* kon zijn enthousiasme omtrent deze opening niet verbergen en raadde een ieder aan toch zeker eens een bezoek te brengen aan dit bijzonder mooie bioscope-theater. De enthousiaste ontvangst van de opening van een nieuwe bioscoop zou vandaag de dag door niemand vreemd worden gevonden, maar in 1912 was dit op zijn minst opmerkelijk te noemen. Meest opvallend is dat de heropening van Hof van Holland gebeurde in een periode waarin de bioscoop als vorm van vermaak juist een steeds negatievere reputatie aangemeten kreeg vanuit onder andere de katholieke kerk en jeugdzorg en er zelfs werd gesproken over een zogenaamd “bioscoopgevaar”. De lokale krant in Breda gaf in zijn berichtgeving echter geen enkele notie van dit gevaar. Dit is vooral bijzonder omdat elders in Nederland wel flink gediscussieerd werd over het bioscoopgevaar, zoals bijvoorbeeld gebeurde in het katholieke Limburg. Maar ook in een grote stad als Rotterdam laaide de kwestie op. Daar werd in 1912 als eerste in Nederland een lokale keuringscommissie voor bioscopen ingesteld.² Afgaande op het bericht uit de *Bredasche Courant* van 8 maart 1912 was in Breda op dat moment nog weinig of geen discussie over het beoogde gevaar dat de bioscoop met zich zou meebrengen. In het kader van recente studies naar de Nederlandse bioscoopcultuur biedt dit gegeven een mooi uitgangspunt voor een onderzoek naar de ontwikkeling van het vroege bioscoopwezen in Breda en hoe deze past binnen de bioscoopcultuur van Nederland. Alvorens daar verder op in te gaan, is het zinvol de theoretische basis voor een dergelijk onderzoek te bespreken.

In 2006 schreef Karel Dibbets zijn artikel “Het taboe van de Nederlandse filmcultuur. Neutraal in een verzuild land” wat een reeks aan reacties ontketende bij verschillende Nederlandse filmwetenschappers. In zijn artikel pleit Dibbets voor onderzoek naar de Nederlandse filmcultuur omdat deze volgens hem afwijkt van de filmculturen in omliggende Europese landen. Het bioscoopbezoek in Nederland is altijd laag geweest en naar verhouding waren er ook minder bioscopen, zo stelt hij. Dibbets brengt deze afwijking in verband met het ontbreken van verzuilde bioscopen.

---

¹ *Bredasche Courant* (9-3-1912).

² Thunnis van Oort, *Film en het moderne leven in Limburg. Het bioscoopwezen tussen commercie en katholieke cultuurpolitiek (1909-1929)* (Hilversum: Verloren, 2007): 139.

Dibbets spreekt in zijn artikel van een zogenaamde ‘dubbele neutraliteit’ in het bioscoopwezen in Nederland ten tijde van de verzuiling. Daarmee bedoelt hij dat zuilgebonden en – gevoelige voorstellingen door de zuilen uit de bioscoop werden geweerd, terwijl tegelijk de zuilen door de bioscoop op afstand werden gehouden. Deze neutrale openbaarheid heeft volgens Dibbets diepe sporen achtergelaten in de Nederlandse filmcultuur. Het amusement kreeg in deze periode de stempel van de zuilenmaatschappij, doordat de openbaarheid onder curatele van de zuilen kwam te staan. Het publiek was vrij om elke gewenste vorm van amusement te bezoeken, maar dat wilde nog niet zeggen dat zij vanuit hun zuil de vrijheid kregen om er werkelijk naartoe te gaan. De vrije openbaarheid werd een vijand van de zuilen, waarbij het debat over de relatie tussen de verschillende zuilen werd vermeden, zo stel hij.

Censuur en zelfcensuur bepaalden het beeld van de verzuiling schrijft Dibbets. De verzuilde samenleving kon buiten de deur van de bioscoop gehouden worden door middel van voorcensuur. Film en radio werden gekeurd door een commissie waarin alle zuilen vertegenwoordigd waren. Zo werd gezamenlijk toezicht gehouden op alle film en bioscoop in de openbare ruimte en werden de goede zeden en openbare orde bewaakt. Tegelijk was er ook sprake van eigenbelang, want door de commissie kon elke zuil controleren of ze niet werden gekwetst door een andere zuil. Dit resulteerde in een keuring die elke representatie van de verzuilde samenleving afkeurde. De bioscoop stelde zich daarbij op alsof hij boven de verzuiling stond en neutraal was. Er werd voor het filmprogramma gezocht naar een maximale consensus voor een zo groot mogelijk publiek, waardoor de neutrale bioscoop een “slaaf van de consensus” werd.

De kern van het probleem van de Nederlandse filmcultuur schrijft Dibbets toe aan spanningen tussen het verzuilde en niet-verzuilde gedeelte van de markt voor commercieel vermaak. Het filmaanbod was namelijk in handen van de commercie, terwijl de vraag van het publiek onder toezicht stond van de zuilen. Bioscopen werden daardoor uiteindelijk gedwongen in het isolement van de neutraliteit.³

Als reactie op het artikel van Dibbets verschijnt in 2009 het artikel “Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis. Een eerste verkenning” door Judith Thissen en André van der Velden. In navolging van het debat over vroege film in Amerika is hun artikel een pleidooi om klasse als factor mee te nemen in de discussie over de achterblijvende ontwikkeling van bioscoopbezoek in Nederland. Zij zijn van mening dat de benadering van Dibbets teveel *top-down* is, doordat hij uitgaat van de verburgerlijkingstheorie die erop berust dat de middenklasse al vanaf het begin een dominante rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van filmcultuur. Thissen en Van der Velden stellen juist dat de acceptatie van de bioscoop als legitiem amusement voor burgerlijk publiek tot minstens de jaren ’30

---

³ Karel Dibbets, “Het taboe van de Nederlandse filmcultuur. Neutraal in een verzuild land” *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 9 (2) (2006): 46-62.

zeer beperkt was in Nederland en dat de bioscoop eerder het domein was van de lagere klassen en standen.

In de *top-down* benadering uit de rol van de middenklasse zich in de opkomst van bioscooppaleizen en het verdwijnen van non-filmische elementen in de programmering, maar Thissen en Van der Velden vragen zich af wat werkelijk de functie was van de bioscooppaleizen die ook in Nederland opkwamen rond 1912. Het heersende idee over deze bioscooppaleizen was dat ze werden gebruikt als instrument om het middenklasse publiek naar de bioscoop te trekken, maar de schrijvers van dit artikel hebben een sterk vermoeden dat ze juist gebouwd werden om aan de grote vraag naar bioscoopvertier vanuit de sociaal-economisch lagere groepen te kunnen voldoen. Ondanks de zwakke bezoekersaantallen tot 1921 is het volgens hen niet waarschijnlijk dat getracht werd de burgerij aan te spreken de bioscoop te komen bezoeken om de afwezigheid van de lage klasse te compenseren. De burgerij was namelijk nog steeds kritisch ten opzichte van het amusement in de bioscoop. Bioscoopbezoek bleef volgens Thissen en Van der Velden dus het domein van de kleine man, waardoor de klassefactor niet mag ontbreken in onderzoek naar de vroege Nederlandse bioscoopcultuur.⁴

Eveneens in 2009 verschijnt het artikel "Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur" wederom door Judith Thissen en André van der Velden, ditmaal samen met Thunnis van Oort. In dit artikel bekijken zij welke richting het onderzoek naar de Nederlandse filmcultuur moet krijgen om een adequaat beeld te vormen van de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur. Ze pleiten daarbij voor een vergelijkend onderzoek naar regionale filmculturen dat zowel de factoren klasse, religieuze gezindte als politiek-ideologische oriëntatie meeneemt.

Volgens Thissen, Van der Velden en Van Oort is de these van Dibbets slechts een hypothese door de magere empirische onderbouwing van zijn onderzoek. Ze stellen dat een complexere conceptualisering nodig is. Daarin moet onderscheid gemaakt worden tussen geïnstitutionaliseerde verzuiling en verzuiling als geleefde praktijk. Er was niet alleen sprake van maatschappelijke segregatie, maar ook van ruimtelijke. Ruimtelijk gezien zijn er drie zones in Nederland: het vrijzinnige protestantse Noorden en Noord-westen, het katholieke Zuiden en Zuid-oosten en de *bible belt*, ofwel het protestantse midden van Nederland. Bovendien moet ook klasse een plaats krijgen in het verklaringsmodel, zoals in soortgelijk onderzoek wel gedaan is op stedelijk niveau, maar nog niet op provinciaal en lokaal niveau. Als laatste zien zij ook graag aandacht voor partijpolitieke machtsverhoudingen, concreet het bestuurlijk optreden op landelijk en gemeentelijk niveau ten aanzien van de bioscoop. Thissen, Van der Velden en Van Oort pleiten dus voor een vergelijkend

---

⁴ Thissen, J. en Van der Velden, A. "Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis. Een eerste verkenning" *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 12 (1) (2009): 50-72.

lokaal en regionaal onderzoek, zodat uiteindelijk conclusies op landelijk niveau getrokken kunnen worden.⁵

De voorgaande discussie heeft ervoor gezorgd dat het onderzoek naar de Nederlandse film- en bioscoopcultuur weer op de kaart is gezet. Toch ontbreekt er nog veel en kan nog lang niet worden gesproken over een volledig beeld van deze cultuur. In navolging van het pleidooi van Thissen, Van der Velden en Van Oort om meer onderzoek te doen op lokaal en/of regionaal niveau, zal ik me in dit onderzoek richten op het bioscoopwezen van Breda. Eind 2010 is door Koen van Leeuwen een Bachelorscriptie geschreven over dit onderwerp, gericht op de periode 1923 – 1933. Met zijn onderzoek heeft hij een begin gemaakt met de uitpluizen van de Bredase bioscoopgeschiedenis. Hij concludeert dat er in Breda sprake was van harmonieuze verhoudingen tussen de politiek en het bioscoopwezen en dat bioscoopvermaak in Breda niet enkel het domein was van de arbeidersklasse, maar dat ook de middenklasse een redelijk deel van het publiek moet hebben uitgemaakt.⁶ In relatie tot zijn scriptie, vraag ik me af hoe de bioscopen in Breda zich in de periode vóór 1923 ontwikkelden en hoe het in die jaren gesteld was met de onderlinge verhoudingen. En welk publiek poogden de bioscoophouders te bereiken, was dat zowel de arbeiders- als de middenklasse of was toch sprake van grote toeloop vanuit voornamelijk de arbeidersklasse zoals Thissen, Van der Velden en Van Oort stellen, zoals het geval was in de grote steden? In mijn onderzoek zal daarom de volgende vraag centraal staan:

Wat was de specifieke houding in Breda ten opzichte van de opkomst van de bioscopen in de stad in de periode tussen 1910 en 1921?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, probeer ik de gegevens over het bioscoopwezen in Breda toe te spitsen op de drie factoren zoals die door Thissen, Van der Velden en Van Oort zijn aangedragen als bouwstenen voor een lokale bioscoopgeschiedenis vanuit een *bottom-up* benadering. Ik hoop met dit onderzoek mijn steentje te kunnen bijdragen aan het onderzoek naar de eigenheid van de Nederlandse film- en bioscoopcultuur.

Het eerste hoofdstuk van mijn onderzoek richt zich op de ontwikkeling van Breda als stad en biedt een historische context voor het onderzoek naar het bioscoopwezen van Breda. Economische, politieke en sociaal-culturele factoren zullen in dit gedeelte aan het licht gebracht worden omdat zij

---

⁵ Thissen, J. en Van der Velden, A. en Van Oort, T. "Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur" *Leidschrift. Verleden in beeld. Geschiedenis en mythe in film* 24 (3) (2009): 111-130.

⁶ Leeuwen, K. van *Omwille van de plaatselijke verhoudingen Het bioscoopwezen in Breda (1923 – 1933)* Bachelorscriptie, Universiteit Utrecht (2010).

een rol hebben gehad in de manier waarop de bioscoopcultuur in Breda zich heeft ontwikkeld. Deze informatie is verkregen uit secundaire literatuur en materiaal uit het Stadsarchief Breda.

Het tweede hoofdstuk buigt zich over de bioscopen die Breda rijk was tussen 1910 en 1921. Hierin zal aandacht zijn voor zowel de kleine vaste bioscopen als voor een groot bioscooppaleis. Ook bespreek ik in dit gedeelte de ideeën die in Breda bestonden over het zogenaamde bioscoopgevaar. De informatie in dit hoofdstuk is voor het grootste deel gebaseerd op gegevens die ik heb vergaard uit de lokale kranten.

Het slot van mijn scriptie bestaat uit een conclusie waarin ik probeer een antwoord te geven op de centrale vraag van dit onderzoek.

Breda ten tijde van de eeuwwisseling

Om een beeld te kunnen vormen van de omstandigheden waaronder de bioscopen in Breda werden geopend in de periode 1910 - 1921, wordt in dit hoofdstuk het sociale, economische en politieke klimaat van de stad onder de loep genomen. Het is van belang de situatie waarin Breda verkeerde eind 19^e, begin 20^e eeuw te bespreken, omdat de manier waarop de bioscopen zich in deze periode ontwikkelden niet volledig los staat van de manier waarop de stad zich op verschillende vlakken heeft ontwikkeld.

Een groeiende stad

Een belangrijke ontwikkeling die Breda doormaakte aan het eind van de 19^e, begin 20^e eeuw was de enorme demografische groei. Zo steeg het bevolkingsaantal van 18.065 in 1885 tot 30.670 in 1926. De oude vestingstad kon deze groei met geen mogelijkheid opvangen binnen de eigen gemeentegrenzen. Veel inwoners vestigden zich daarom in de gebieden net buiten deze grenzen, voornamelijk in de randgemeenten Princenhage en Ginneken. Zij verlieten Breda daarmee echter enkel als hun woonplaats, niet als economische eenheid en er bleef een volledige betrokkenheid bij de stad.⁷ Als ook de randgemeenten worden meegeteld in de bevolkingsgroei en dus wordt gekeken naar de agglomeratie Breda, steeg het bevolkingaantal in de periode 1855 tot 1926 met zo'n 140% en was dat vergelijkbaar met de groei van steden als Antwerpen en Rotterdam in dezelfde tijd.⁸

De beperkte oppervlakte van de stad had ook zijn uitwerking op de vestiging van industrie. Binnen de gemeentegrenzen was hiervoor vrijwel geen plaats, waardoor industriële ontwikkelingen voornamelijk op gang kwamen in de omliggende randgemeenten Princenhage en Teteringen.⁹ Bovendien ontbrak het de stad aan goede ondernemers en vakbekwame arbeiders. Dit laatste had te maken met de ambities van het gemeentebestuur, dat van Breda een luxestad wilde maken en kapitaalkrachtige particulieren wilde aantrekken.¹⁰ Na een mislukte annexatiepoging in 1899 ging de gemeente Breda begin 20^e eeuw toch aan de slag met het aankopen van grond buiten de grenzen, zodat ook Bredase industrie gerealiseerd kon worden.¹¹ Industrie was echter niet de voornaamste vorm van werkgelegenheid in Breda. De verzorgende productie en de sector van goederen en diensten was het grootst. Dit had te maken met de toename van de koopkracht, waardoor meer vraag was naar deze goederen en diensten.

---

⁷ Duijghuisen, M. en Klep, P. *Geschiedenis van Breda III, Hoofdlijnen en accenten. 1795-1960*. (Breda: Gianotten, 1990): 151 – 153.

⁸ *Ibidem*, 258.

⁹ *Ibidem*, 183 – 184.

¹⁰ *Ibidem*, 197.

¹¹ *Ibidem*, 193.

Veel inwoners van Breda werkten in de fabrieken in Princenhage en ondanks dat industrie niet het grootste aantal werkplaatsen verschaftte, was er wel degelijk belangrijke industrie te vinden in Breda en omgeving. Vooral in de metaalnijverheid en voedings- en genotmiddelensector voltrok het industrialisatieproces zich in Breda op een vergelijkbare manier als in de rest van Nederland.¹² Voorbeelden van belangrijke industrie uit die tijd waren ijzergieterij de Etna, de tot voor kort nog bestaande Suikerfabriek Wittouck en de nog steeds bestaande conservenfabriek Hero.¹³

Het mag duidelijk zijn dat de randgemeenten Teteringen, Princenhage en Ginneken/Bavel op economisch vlak tot de stad Breda gerekend konden worden begin 20^e eeuw. In 1920 nam de gemeente Breda twee particuliere trambedrijven over om die te exploiteren als de 'Gemeentetram Breda', waardoor alle delen van de agglomeratie Breda met elkaar in verbinding werden gezet.¹⁴ Zo werd het voor inwoners van de omliggende gemeenten nog gemakkelijker gebruik te maken van de faciliteiten van de stad Breda.

Ook als het ging om bioscoopvermaak konden de inwoners van Ginneken/Bavel, Princenhage en Teteringen tot het publiek gerekend worden, zij waren daarvoor namelijk op Breda aangewezen. Zo liet Ginneken/Bavel in 1923 aan de Vereniging van Noord-Brabantsche en Limburgsche Gemeenten voor Gemeenschappelijke Filmkeuring weten dat zich geen bioscoop bevond in hun gemeente en dat die er in de nabije toekomst ook niet zou komen.¹⁵ Voor zover bekend waren in de overige randgemeenten Teteringen en Princenhage evenmin bioscopen gevestigd.

Opkomst van het socialisme en de reactie van de kerk

Een ontwikkeling die samenhang met de toename van arbeiders in Breda en de opkomst van de landelijke sociale wetgeving was het ontstaan van verschillende arbeidersorganisaties. De aanzet voor dit ontstaan was te vinden in de activiteiten van de kiesrechtbewegingen in 1891 en 1892 die zich niet enkel richtten op het verkrijgen van kiesrecht, maar werden geleid door mensen die zich bij ook elkaar aansloten op grond van hun antireligieuze en socialistische ideeën. Onder andere door deze bewegingen werden arbeiders in Breda zich bewust van hun gemeenschappelijke belangen en konden socialistische arbeidersorganisaties hun opmars maken.¹⁶

De groei van het socialisme liet zich in Breda het sterkst zien door de oprichting van de Bredase afdeling van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij in maart 1905. Vóór de definitieve

---

¹² Ibidem, 196 -198.

¹³ Ibidem, 202 - 215.

¹⁴ Ibidem, 193.

¹⁵ Archief Vereniging van Noord-Brabantsche en Limburgsche gemeenten voor gemeenschappelijke filmkeuring 1923-1969 (Archief VNLGGF) (Regionaal Historisch Centrum Eindhoven). Doos 1. Brief 6-9-1923. Het betreft een ongeordend archief, waarvan de eerste vier dozen de periode tot aan de Tweede Wereldoorlog betreffen. In de bronverwijzingen wordt naar deze doosnummers verwezen als Archief VNLGGF 1 tot en met 4.

¹⁶ Duijghuisen en Klep, 218 -220.

oprichting van deze afdeling waren al meerdere pogingen ondernomen om een Bredase afdeling van de SDAP op te richten, allen zonder succes. De conservatief-liberale gedachte was tot 1905 nog te dominant in Breda en men leefde met het idee dat iedereen voor zichzelf diende te zorgen. Toen het socialisme steeds meer zijn weg wist te vinden in de Bredase samenleving verliep de ontwikkeling nog erg moeizaam. Dit was voor een groot deel te wijten aan katholieke arbeidersorganisaties, zoals de R.-K. Volksbond, die steun kregen van de kerk. Zij voerden een felle propaganda tegen alles wat socialistisch was.¹⁷

Sleutelfiguur in de uiteindelijke oprichting van een Bredase afdeling van de SDAP was priester-socialist Jan van den Brink. In 1907 trad hij als eerste sociaal-democraat toe tot de Bredase gemeenteraad. Door deze beperkte vertegenwoordiging in de raad kon de partij in eerste instantie maar weinig betekenen. Zelfs de invoering van het algemeen kiesrecht in 1918 veranderde weinig voor de SDAP in Breda, maar dat nam niet weg dat toch een strijd uitbrak tussen de katholieken en socialisten. Door het opzetten van maatschappelijke organisaties voor de eigen aanhang probeerden beiden hun positie te verbeteren. De invloed van het socialisme in deze periode laat zich dan ook meer indirect zien. Omdat de katholieke kerk niet wilde dat de Bredase bevolking het socialisme zou aanhangen, moest ook zij aandacht gaan schenken aan sociale problemen, waardoor uiteindelijk toch de nodige aandacht werd gevestigd op sociale vraagstukken.¹⁸

Als reactie op het socialisme, dat dus onder andere zijn uitwerking had op de arbeiders, maakte het georganiseerd katholicisme in Breda plotseling een snelle ontwikkeling door. Zo werd de eerder genoemde rooms-katholieke arbeidersvereniging Bredase R.-K. Volksbond opgericht in 1895 die direct al de steun kreeg van 250 arbeiders. Eerder bestond al de St. Jozefskring, een sociëteit voor jonge ambachtslieden onder leiding van de geestelijkheid. De Volksbond ontwikkelde zich tot een koepelorganisatie voor arbeiders van verschillende achtergronden en beroepen, waardoor uiteindelijk zowel neutrale als ook licht socialistische verenigingen zich bij de bond aansloten. Als het echter ging om belangenbehartiging hadden Bredase arbeiders weinig aan de Volksbond, waardoor de aanhang bij niet-katholieke vakbonden vanaf 1905 toenam.¹⁹

Met de opkomst van het socialisme ontstond vooral bij de katholieke kerk angst voor een losgeslagen samenleving. Zij achtte de kans dat iemand zedelijk ten onder zou gaan erg groot en er werd door de Bredase priester F.B.J. Frencken zelfs gesproken over geestelijke vergiftiging van jonge mensen door alles wat zij in de bioscopen, theaters en kunstwerken zagen.²⁰ De katholieke kerk zag

---

¹⁷ Kokx, A. et. al. *'t Roode spook sluipt door Breda : honderd jaar sociaal-democratie in de Bredase politiek* (Breda: PVDA, 2005): 19 – 22.

¹⁸ Ibidem, 10 – 13.

¹⁹ Duijghuisen en Klep, 222 – 225.

²⁰ Lamers, G. 'Ter Inleiding', in: *Dux*, 1 (1927/1928) 1 – 6 (aangehaald bij: F.J.J. Glorius, *F.B.J. Frencken en de Katholieke Jeugdvereniging 1927 – 1940* (Tilburg, 1979) 29).

het in Breda dan ook als haar taak om de in hun ogen vervallen samenleving te redden. Hiertoe zette zij bijvoorbeeld op initiatief van Frencken een lokale afdeling op van de Eucharistische Kruistocht-beweging, die in 1920 in Vlaanderen was gesticht. De Kruistocht-afdeling richtte zich voornamelijk op de Bredase fabrieksmeisjes, zij werden namelijk gezien als de oorzaak van het verval van het gezinsleven, omdat zij zich door het werken in de fabriek niet meer konden voorbereiden op hun toekomstige rol als moeder. Door slechte godsdienstige vorming, waren de meisjes volgens Frencken niet bestand tegen de godsdienstige en zedelijke gevaren van het fabrieksmilieu. Een milieu dat opvallend genoeg door de priester gelijk werd getrokken met het stedelijke leven, dus ook het leven in Breda. Met de Kruistocht hoopte hij het dreigende geloofsafval een halt toe te roepen. Dit werd bewerkstelligd door de arbeidersmeisjes in de middagpauze godsdienstlessen aan te bieden en in de avonden vormingslessen te organiseren die gericht waren op huishoudelijke en zedelijke zaken. Maar er was ook aandacht voor aanvullend onderwijs, zoals rekenen, lezen en schrijven. De arbeiders liepen echter niet warm voor de Kruistocht en hoge deelnemersaantallen bij de vormingslessen werden alleen bereikt door het verplicht stellen ervan.²¹

Naast de voorgenoemde Kruistocht en de oprichting van de Bredase Volksbond, ondernam de katholieke kerk ook andere initiatieven om de samenleving van verval te behoeden. Zij had een overheersende rol op verschillende maatschappelijke terreinen, waaronder het verenigingsleven. Dit is niet heel gek, aangezien het grootste deel van de inwoners van Breda nog steeds Rooms-katholiek was en de stad de zetel was van het Bisdom van Breda. Begin 20^e eeuw werd de jeugd ontdekt door de kerk waarvoor zij verschillende activiteiten organiseerde ter bevordering van de godsdienstige en zedelijke vorming. Toch had dit vaak niet de gewenste uitwerking, wat de paters toeschreven aan onder andere sportverenigingen en de bioscoop.²²

De Eerste Wereldoorlog

Een ingrijpende gebeurtenis die in de bespreking van de periode 1910 – 1921 zeker niet vergeten mag worden, is het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914. Ondanks de neutrale positie van Nederland ten tijde van de oorlog, waren de consequenties ervan wel merkbaar.

Tot 1914 verstrekte de Gemeente Breda geen subsidies aan de werklozenkassen van de vakbonden. Onder invloed van landelijke ontwikkelingen veranderde dit echter en werd een tijdelijke arbeidsbeurs opgericht, die uiteindelijk in 1918 definitief werd. Deze arbeidsbeurs diende overigens van 1918 tot 1940 ook als plaatselijk orgaan voor de randgemeenten Ginneken en Princenhage. Dit initiatief was veelbelovend, maar met de val van Antwerpen in oktober 1914 kwam een enorme

---

²¹ Duijghuisen en Klep, 226 – 234.

²² Ibidem, 246 – 256.

stroom vluchtelingen op gang die onderdak zochten in Nederland. In Breda vestigden zich daardoor 20.000 vluchtelingen en nog eens 18.000 in de directe omgeving, terwijl Breda zelf op dat moment maar 27.000 inwoners telde. Veel arbeidsplaatsen werden daarna gevuld door Belgische vluchtelingen. Als nog Nederlandse krachten beschikbaar waren voor het werk, mochten geen Belgische vluchtelingen worden aangenomen. Veel Belgen wendden zich echter tot werkgevers en kwamen met hen overeen voor een laag loon in dienst te willen gaan. Een loon dat een Nederlandse kracht zou afslaan, omdat het buitensporig laag was. De Belgen die niet aan het werk gingen, kregen een subsidie uit de arbeidsbeurs. Aanspraak maken op deze beurs konden echte Bredanaars vaak vergeten, want het beperkte beschikbare budget in de beurs kwam voor een groot deel ten goede aan de Belgen die geen werk konden vinden in Breda.²³

De gevolgen van Eerste Wereldoorlog waren ook merkbaar in de Nederlandse bioscoopwereld. Zo stelt mediahistoricus Ivo Blom dat de oorlog van invloed was op zowel de filmvertoning als op de film distributie. De oorlog leverde de Nederlandse bioscopen volgens Blom twee nieuwe publieksgroepen, namelijk Belgische vluchtelingen en gemobiliseerde soldaten waardoor een geheel nieuw amusementscircuit ontstond.²⁴ De vluchtelingenstroom had ook in Breda zijn uitwerking op de bioscopen, maar dit lijkt toch een andere situatie dan die door Blom geschetst wordt. Door de erbarmelijke huisvesting en beperkte oppervlakte van de stad werden veel bedrijven ter beschikking gesteld voor opvang van Belgische vluchtelingen. Onder andere theaters en sociëteiten werden als opvang ingericht, maar ook van de plaatselijke bioscoophouders werd verwacht dat zij hun ruimtes ter beschikking stelden. De bioscopen in Breda waren hierdoor tijdens de oorlog tijdelijk buiten gebruik en de eigenaren dus tijdelijk werkeloos.²⁵ Van nieuwe publieksgroepen was in Breda, in elk geval aan het begin van de oorlog dan ook weinig sprake, er waren immers geen bioscopen om naartoe te gaan. Hoe lang de bioscopen gediend hebben ter opvang van de Belgische vluchtelingen is niet bekend. Veel van hen verlieten de stad alweer na enkele maanden, dus mogelijk zijn de bioscopen slechts voor een korte periode gesloten geweest.²⁶ Een poging na te gaan hoe lang de bioscopen precies gesloten zijn geweest heeft helaas geen complete opheldering kunnen bieden. Tot aan de Eerste Wereldoorlog werd door de bioscopen veel geadverteerd in de lokale kranten. Tijdens de oorlog waren advertenties echter maar sporadisch te vinden in bijvoorbeeld de *Bredasche Courant*. Voor Hof van Holland werd vanaf december 1914 niet meer geadverteerd, wat doet vermoeden dat deze bioscoop al vroeg diende ter onderdak voor

---

²³ Duijghuisen en Klep, 235 – 238.

²⁴ Blom, I. *Business as usual? Filmhandel, bioscoopwezen en filmpropaganda tijdens de Eerste Wereldoorlog*. in: Hans Binneveld, Martin Kraaijestein, Marja Roholl, Paul Schulten eds., *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*(Hilversum: Verloren, 2001): 130.

²⁵ Duijghuisen en Klep, 236.

²⁶ Ibidem, 235.

Belgische vluchtelingen die Breda binnen kwamen vanaf oktober 1914.. Voor de Paleis Bioscope werd gedurende 1915 in elk geval nog af en toe geadverteerd en ook voor de Witte Bioscoop zijn enkele advertenties terug te vinden. Vanaf juni 1915 verdwijnen echter ook de advertenties voor deze bioscopen uit de bladen. En dan plotseling, vanaf 25 oktober 1917, verschenen voor de drie bioscopen weer regelmatig advertenties en werden de voorstellingen ook weer vermeld in de stadsnieuws rubriek. Het is mogelijk dat bijvoorbeeld Hof van Holland langere periode dicht is geweest tussen december 1914 en oktober 1917, maar het kan natuurlijk ook dat er gewoonweg niet werd geadverteerd. Ditzelfde geldt voor de Paleis Bioscope en de Witte Bioscoop.

Bioscoopregulering

Net als in de rest van Nederland werd na de invoering van de Bioscoopwet in 1928 een verplichte lokale bioscoopcommissie samengesteld in Breda. Maar ook voordat op landelijk niveau werd besloten dat een lokale commissie noodzakelijk was, had Breda al een bioscoopcommissie. De volledige naam van deze commissie luidde: ‘commissie voor het keuren van bioscoopfilms, ingesteld ingevolge artikel 2, 1o der vordering, betreffende het toelaten van kinderen tot lichtbeeldenvertooningen’.²⁷

De Bredase commissie voor het keuren van bioscoopfilms trad officieel in werking vanaf mei 1914. Voordat de commissie echter kon worden ingesteld, werd binnen de gemeenteraad flink gediscussieerd over de zogenoemde bioscoopkwestie. Vooral F. van Hulten, die namens de R.-K. Volksbond sinds 1909 in de gemeenteraad zat, maakte zich hard voor de kwestie. Opvallend in de discussie in deze periode was dat de verschillende partijen zich niet zozeer druk maakten om een gevaar van de film en de bioscoop in het algemeen, maar meer om het idee dat film een gevaar kon opleveren voor kinderen. In verschillende plaatsen in Nederland werden rond die tijd eenzelfde soort lokale keuringscommissies opgericht die films keurden op katholieke zedelijkheid, zoals in 1912 in Rotterdam en in Limburg werd daarvoor in 1915 de Vereeniging voor Eer en Deugd opgericht.²⁸ Breda past in dat opzicht dus in het landelijke beeld van lokale keuringspraktijken.

Van Hulten pleitte sinds mei 1913 voor het instellen van een verordening op bioscoopvoorstellingen. In een ingezonden brief aan de *Bredasche Courant* lichtte hij zijn aandringen toe. Zo stelde hij dat het vooral de jeugd was die van hun zakgeld naar de bioscoop ging en dat bepaalde films “absoluut slecht” waren voor kinderen en jonge mensen. Overigens benadrukte hij dat hij niet had gesproken over onzedelijkheid en dat hij het ook niet op prijs stelde als zedelijkheidsapostel te worden bespot, zoals hij door de eigenaar van de bioscoop aan de

---

²⁷ Gemeentearchief Breda 1926-1944 Inv. 233-8.

²⁸ Oort, T. van. *Film en het moderne leven in Limburg. Het bioscoopwezen tussen commercie en katholieke cultuurpolitiek (1909-1929)* (Hilversum: Verloren, 2007): 140.

Reigerstraat, Dhr. Sips werd bestempeld. Het ging hem enkel om “het gevaar der bioscoop voor kinderen”.²⁹

Na bijna een jaar van verschillende voorstellen en afwijzingen, werd in de gemeenteraadsvergadering van 1 mei 1914 eindelijk het voorstel betreffende een verordening op lichtbeeldenvertoningen aangenomen. In de uiteindelijke verordening werd bepaald dat het kinderen onder 16 jaar verboden werd om niet goedgekeurde films te bezoeken, ook niet onder begeleiding van een volwassene. Dit laatste was nog kort een discussiepunt, omdat er raadsleden waren die de mening deelden dat het aan de ouders was om te bepalen wat hun kinderen mochten zien en het dus meer een opvoedkundige kwestie was. Anderen zagen het echter als de taak van de commissie om deze rol van de ouders over te nemen om kinderen te behoeden voor het dreigende gevaar. Bovendien kwamen er steeds teveel films uit om van ouders te verwachten van elke film te weten of deze wel of niet geschikt was voor hun kinderen onder 16 jaar. Het voorstel werd uiteindelijk aangenomen met 18 tegen 3 stemmen.³⁰

De keuringscommissie die werd samengesteld naar aanleiding van de aangenomen verordening bestond uit 15 mannen uit Breda, Teteringen en Ginneken/Bavel. Allen waren afkomstig uit de middenstand, zo zaten er twee advocaten, een arts, een griffier van de arrondissementsrechtbank, twee notarissen, drie onderwijzers en een schoolhoofd in de commissie. Daarnaast waren ook een kapelaan en een priester aangesteld als lid van de keuringscommissie. De commissie bleef in functie met dezelfde samenstelling, op enkele mutaties vanwege overlijden na, tot aan de instelling van een nieuwe keuringscommissie door de inwerkingtreding van de Bioscoopwet in 1928.³¹

---

²⁹ Ingezonden brief *Bredasche Courant*, 25-5-1913.

³⁰ Gemeenteraadverslag, *Bredasche Courant*, 2-5-1914.

³¹ Stadsarchief Breda, gemeentelijke jaarverslagen 1915 t/m 1927. De beroepen van de commissieleden heb ik opgezocht in het Bevolkingsregister 1900 – 1920, eveneens in het stadsarchief.

De Bredase bioscopen

Nu in het voorgaande hoofdstuk een beeld is geschetst van de ontwikkelingen die de stad Breda heeft doorgemaakt in het begin van de 20^e eeuw, wordt in dit hoofdstuk de ontwikkeling van het bioscoopwezen in Breda tussen 1910 en 1921 besproken. Om een zo compleet mogelijk beeld te kunnen vormen van de bioscopen die de stad rijk was in deze periode, is geprobeerd zoveel mogelijk informatie te verzamelen over de verschillende ondernemingen. Naast locatie, interieur en betrokken personen is ook getracht informatie te vergaren over de programmering, de stijl van adverteren en toegangsprijzen. Daarnaast is gekeken naar de manier waarop door de lokale pers werd geschreven over de verschillende bioscopen. Al deze gegevens kunnen hopelijk verder inzicht geven in het soort bioscopen dat gevestigd was in Breda, het beoogde publiek van elk van de ondernemingen en de manier waarop in Breda werd gedacht over het bioscopenwezen in het algemeen.

De eerste bioscoop in Breda

De eerste vaste bioscoop in Breda werd geopend op 13 februari 1910, genaamd Bioscope Parisienne.³² Tot die tijd waren inwoners van de stad enkel bekend met de reizende bioscopen die vanaf 1896 enkele keren Breda aandeden.³³ Op 14 februari 1910 stond een artikeltje opgenomen in de rubriek stadsnieuws van de *Bredasche Courant* over de opening van Parisienne. Erg veel informatie verschaftte het bericht niet, maar er werd enthousiast gesproken over de nieuwe attractie in Breda, "(...)waarvan het uitgaande publiek zeker niet zal nalaten een druk gebruik te maken". Deze eerste bioscoop was gevestigd in de zaal van het Breda's Mannenkoor aan de Lange Brugstraat 35-1 en had voorstellingen op woensdag- en zaterdagmiddag en zondagavond. Een eigen pand voor deze cinema onderneming van de heren Stutz en Van Weezenbeek was dus niet aan de orde. Tevens was op hetzelfde adres een fotografisch atelier gevestigd dat handelde in kunst- en photoartikelen.³⁴ Ook berichtte de krant dat een bezoek aan de inrichting was aan te bevelen. Hoe deze inrichting eruit zag werd verder niet uit de doeken gedaan, maar blijkbaar was deze indrukwekkend genoeg om in het bericht aan te halen.

De vertoonde films in Bioscope Parisienne zijn lastig te achterhalen, omdat weinig werd geadverteerd voor deze bioscoop. Eén advertentie meldde wel dat de middagen kinder- en familievoorstellingen waren en dat de film *DE PASSIESPELEN VAN OBERAMMERGAU* vertoond zou gaan

---

³² *Bredasche Courant* (14-2-1910).

³³ Volgens de website van Cinema Context, geraadpleegd op 30-12-2010.

³⁴ *Bredasche Courant* (11-2-1910).

worden op de zondag.³⁵ Deze Amerikaanse productie uit 1898 was erg populair in de beginjaren van de bioscopen en werd ook al veel vertoond in reizende bioscopen.³⁶ Mogelijk is de vertoning van deze film enkel een publiekslokker geweest die aansloot bij de Rooms-Katholieke gezindte van de inwoners van Breda en zag het verdere programma van Parisienne er heel anders uit.

Over Bioscope Parisienne is verder weinig bekend behalve dat deze ergens in 1911 de deuren weer heeft gesloten. De reden hiervoor is niet bekend, maar zou wellicht te maken kunnen hebben met de concurrerende filmvoorstellingen die Pieter Sips vanaf 19 februari 1910 organiseerde in zijn café-restaurant Hof van Holland.

De bioscoop en zijn grootstedelijke ambities

Hof van Holland werd, net als Bioscope Parisienne, geopend in een bestaande onderneming. Hof van Holland was een café aan de Reigerstraat 24 dat sinds 1906 in bezit was van Dhr. Pieter Sips en dat bestond uit meerdere zalen.³⁷ In 1907 liet hij achter de Pergola, de overdekte tuin van het café, een extra zaal bouwen.³⁸ In eerste instantie had deze zaal de functie van vergaderzaal, maar vanaf 19 februari 1910 werd de zaal in gebruik genomen als bioscoopruimte en waren de eerste filmvoorstellingen in Hof van Holland een feit. Of Sips dit idee altijd voor ogen heeft gehad met de aanbouw van de nieuwe ruimte is natuurlijk de vraag. Waarschijnlijker is dat hij de mogelijkheden om film te vertonen ontdekte en daarin een nieuwe bron van inkomsten zag. Het fenomeen van een café-ciné, zoals dit ook wel genoemd kan worden, was in de beginjaren van de bioscoop namelijk geen uitzondering. Café eigenaars beschikten natuurlijk al over de ruimte en bovendien de klandizie. Het enige wat dan nog aangeschaft moest worden was filmapparatuur en men kon beginnen met filmvoorstellingen.³⁹ Daarnaast werden in Hof van Holland ook andere activiteiten georganiseerd, zoals een skating rink in de gehele maand december van 1910. Op weekdays kon men er naar hartenlust rolschaatsen en op zondag waren doorlopende bioscoopvoorstellingen te bezoeken.⁴⁰ Er was dus sprake van een bioscoop in een multifunctionele ruimte. In een bericht over de opening liet een verslaggever van de *Bredasche Courant* echter blijken niet erg gelukkig te zijn met de omtovering van Hof van Holland tot café-ciné. Dit had er voornamelijk mee te maken dat eerdergenoemde bioscooponderneming Parisienne reeds gevestigd was in de stad. Zo opende het artikel: “Eerst géén

---

³⁵ *Bredasche Courant* (14-2-1910).

³⁶ Volgens de website van Cinema Context, geraadpleegd op 30-12-2010.

³⁷ Rijksarchief Noord-Brabant, KVK. Inv. 307. Dossier 2001.

³⁸ *De Stem* (8-2-1990). Ook in een aanvraag bouwvergunning met tekening van 1907 wordt deze zaal achter de Pergola getekend als aanbouw, toen nog aangeduid als een vergaderzaal.

³⁹ Convents, G. *Van kinetoscoop tot café-ciné. De eerste jaren van de film in België 1894 – 1908*. (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2000): 321 – 323.

⁴⁰ *Bredasche Courant* (2-12-1910).

bioscope te Breda, -- nu twee tegelijk. En wat erger is, -- zelfs met hetzelfde program (...)"⁴¹ Blijkbaar was een tweede bioscoop in de stad op dat moment niet echt gewenst of in elk geval niet wat betreft deze verslaggever.

Na de niet al te enthousiast ontvangen filmvoorstellingen in 1910 wist Dhr. Sips uiteindelijk toch de harten van zowel de critici als het publiek te veroveren na een grondige verbouwing van zijn onderneming. Op 8 maart 1912 heropende hij zijn "(...) vernieuwde en naar de eischen des tijds ingerichte Bioscope-Theater" in het Hof van Holland.⁴² De nieuw bijgebouwde voorzaal van het Hof van Holland gaf plaats aan 180 bezoekers, de exacte grootte van de eerder als bioscoop gebruikte achterzaal en hoeveel bezoekers deze kon behelzen is niet bekend. Vele stadgenoten werden uitgenodigd voor de uitgebreide opening van de bioscoop en het was volgens een aanwezige verslaggever zelfs zo druk dat de later komende bezoekers in de achterzaal plaats moesten nemen. Overigens werd in die zaal hetzelfde programma vertoond als in de voorzaal. In tegenstelling tot de eerste filmvoorstellingen in Hof van Holland in 1910, kon over deze opening het enthousiasme niet op. Zo schreef de *Bredasche Courant*: "Hoe grootsteedsch twee bioscopen in één gebouw! We zouden haast zeggen nog grooter dan grootsteedsch!"⁴³ Blijkbaar werd grootstedelijkheid geambieerd als het ging om bioscoopvermaak in Breda begin jaren '10. Overigens was die ambitie niet geheel merkwaardig in het begin van de 20e eeuw. Zelfs een grote stad als Rotterdam streefde naar deze befaamde grootstedelijkheid en ambieerde een moderne metropool te worden. Wat betreft publieke gemakkelijkheden uitte zich dat in de jaren '20 bijvoorbeeld in de spectaculaire bioscopen van Tuschinski en het gebouw van het *Rotterdamsch Nieuwsblad* met zijn verlichtingen en versieringen. En hoewel het idee van de wereldstad Rotterdam meer een illusie was die werd nagestreefd en zich beperkte tot het gebied rondom de Coolsingel en Hofplein, droegen de publieke gemakkelijkheden in dat gebied enorm bij aan het creëren en in stand houden van die illusie.⁴⁴ Breda en Rotterdam zijn natuurlijk niet zonder meer te vergelijken in dit opzicht, maar het voorbeeld van Rotterdam laat wel zien in welke mate publieke gemakkelijkheden konden bijdragen aan het creëren van een grootstedelijke illusie. In Breda werd door Hof van Holland in elk geval gepoogd grootstedelijke allure te creëren door onder andere het uitbaten van twee bioscoopzalen in één onderneming. De lokale krant leverde op zijn beurt in Breda weer een bijdrage aan het benadrukken van deze grootstedelijkheid, waardoor een vorm van grootstedelijke illusie gecreëerd werd.

Het programma in Hof van Holland werd uitgebreid en veelvuldig besproken in de lokale pers. Bovendien werd actief geadverteerd door Dhr. Sips ter promotie van zijn filmvertoningen.

---

⁴¹ *Bredasche Courant* (19-2-1910).

⁴² *Bredasche Courant* (9-3-1912).

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Van der Velden, A. "Een Rotterdams dagbladpaleis. De grootstedelijke illusies van het Rotterdamsch Nieuwsblad, 1927-1940". *Tijdschrift voor mediageschiedenis*, 4(2), 90-109.

Tijdens de openingsweek in februari 1910 werd DE PASSIESPELEN VAN OVERAMMERGAU vertoond.⁴⁵ Deze Amerikaanse productie uit 1898 was erg populair in de beginjaren van de bioscopen en werd ook al veel vertoond in reizende bioscopen.⁴⁶ Een andere grote publiekstrekker in december 1920 was de achtdelige exotische avonturenfilm KONINGIN DER AARDE (1919/1920). Deze Duitse productie over een rondreizende dame (gespeeld door Mia May) die op zoek ging naar schatten in alle uithoeken van de wereld, was ten tijde van de vertoning in Hof van Holland net uitgebracht.⁴⁷ Overigens werd het programma van de bioscoop na de verbouwing in 1912 niet meer enkel vermeld onder de naam Hof van Holland, maar ook onder de naam Pergola Theater, afhankelijk van de zaal waarin de film vertoond werd.

Ergens op een onbekende datum tussen 1923 en 1925 heeft Hof van Holland de deuren gesloten.⁴⁸ De bioscoop van Pieter Sips zou pas jaren later, in 1933, opnieuw openen en uitgroeien tot de grootste bioscoop van Breda.

Een derde bioscoop in Breda

Ondanks de sluiting van Hof van Holland tussen 1923 en 1925 was eigenaar Pieter Sips in 1923 nog een korte periode betrokken bij een andere bioscooponderneming in Breda, namelijk de Paleis Bioscope. Deze derde vaste bioscoop, die daarna nog jaren zou blijven bestaan, werd feestelijk geopend op zondag 28 april 1912. Voordat Paleis haar deuren opende, was in dit pand een winkel gevestigd. Paleis was dus eigenlijk de eerste bioscooponderneming in Breda die vanaf het eerste begin met dit specifieke doel geopend werd in een eigen pand dat niet al een functie vervulde binnen het horeca-, verenigings- of vermakelijkheidswezen. Directeur van deze onderneming toentertijd was Dhr. Jacob Walvis, maar het is niet bekend of hij ook de exploitatie voor zijn rekening nam.⁴⁹ De opening aan de Lange Brugstraat 44 werd groots aangekondigd in de *Bredasche Courant* en er werd zelfs van gesproken dat Breda de grote steden zou gaan navolgen.⁵⁰ Opvallend is dat, net als bij de heropening van Hof van Holland in maart 1912, wederom werd gerefereerd naar de grote stad en het bioscoopwezen van Breda nogmaals werd gekoppeld aan het idee van grootstedelijkheid. Ondanks dat dit artikel minder dan een maand na de heropening van Hof van Holland werd

---

⁴⁵ *Bredasche Courant* (19-2-1910).

⁴⁶ Volgens de website van Cinema Context, geraadpleegd op 30-12-2010.

⁴⁷ Verschillende advertenties en recensies in het gedeelte Stadsnieuws in de *Bredasche Courant* op verschillende data in december 1920.

⁴⁸ Op 01-06-1923 staat nog een advertentie voor het Pergola Theater in de *Bredasche Courant*. In december 1925 en 1930 wordt de bioscoop niet meer genoemd, dus is deze vermoedelijk tussen 1923 en 1925 gesloten of gestopt met het geven van filmvoorstellingen.

⁴⁹ *Bredasche Courant* (26-04-1912).

⁵⁰ *Bredasche Courant* (27-04-1912).

geschreven, bevestigt het nogmaals de grootstedelijke ambities die de betreffende verslaggever voor zijn stad nastreefde.

Over de inrichting van de Paleis Bioscope werd één en ander geschreven in de lokale krant. Zo werd gesproken over een “smaakvol geheel” met een entree die meteen de aandacht trekt en een ruime en frisse zaal met zigzagsgewijze stoelenrijen. Ook werden de veiligheidsmaatregelen geprezen, waaronder een speciale filmcabine van gewapend beton met een ijzeren deur voor het geval een filmspoel vlam zou vatten, waarop in die tijd, toen nog gewerkt werd met uiterst brandbare nitraatfilms, natuurlijk een reële kans was.⁵¹ Uit een bouwtekening van 1939 is op te maken dat de zaal geen balkon of toneel had en plaats bood aan ongeveer 220 bezoekers. Of deze bouwtekening een goed beeld geeft van de inrichting van de bioscoop in 1912 is lastig te bepalen, maar is wel waarschijnlijk, aangezien tot die tijd geen andere bouwvergunningen werden aangevraagd voor aanpassingen in het pand.⁵²

In 1913 werd de directie van de Paleis Bioscope overgedragen aan Dhr. Felix Schuiten. De exacte datum waarop dit gebeurde is niet bekend, maar in juli van datzelfde jaar werd door Schuiten een N.V. opgericht waar de bioscoop vanaf dat moment onder viel. Deze “Witte Familie Bioscoop Beleggingsmaatschappij N.V.” werd overigens door Schuiten samen met commissaris Dhr. Desiré Cattoir opgericht, maar daar zal ik later op terugkomen.⁵³ Ook voor deze periode is niet bekend wie de exploitatie van de bioscoop op zich nam, wellicht werd dit gedaan door Felix Schuiten zelf, maar het is goed mogelijk dat hiervoor iemand anders in dienst werd genomen. Tien jaar later, na ontslag van Schuiten, nam Pieter Sips de exploitatie kortstondig over zoals eerder vermeld, om deze in 1924 weer over te dragen aan Dhr. Johan Huijskens. Na het overlijden van Huijskens op 11 april 1938 heeft zoon Nico samen met zijn moeder Mevr. C. Buch de exploitatie van de Paleis bioscoop overgenomen.⁵⁴ De bioscoop is tot aan de sluiting in 1977 in handen gebleven van deze familie.⁵⁵

De programmering van de Paleis bioscoop is enkel bekend tot aan de exploitatie overdracht aan Dhr. Huijskens in 1924. Tot die tijd werd regelmatig geadverteerd in de krant en waren ook recensies terug te vinden in de stadsnieuws rubriek. Het filmaanbod in de Paleis Bioscope was vrij gevarieerd, van oudere producties uit de Verenigde Staten zoals HET PAND DER LIEFDE (1917) die werd vertoond in januari 1921 en JACK, DE KONING DER DETECTIVEN (1918) die te zien was begin december

---

⁵¹ Ibidem.

⁵² Stadsarchief Breda, Openbare werken 1928 – 1939, jr. 1939, dossier nr. 1987. Bouwtekening van licht- en kracht installatie Paleis Bioscoop Breda.

⁵³ Rijksarchief Noord-Brabant, Kamer van Koophandel en fabrieken voor westelijk Noord-Brabant 1922-1979. Inv. 0211. Dossier 109. oprichtingsstatuten 13-07-1913.

⁵⁴ Stadsarchief Breda, openbare werken 1928 – 1939, jr. 1939, dossier nr. 1987. Verzoek tot vergunning bioscoopexploitatie op naam van weduwe C. Huijskens.

⁵⁵ Gemeentearchief Breda 1926-1944. Inv. 233-10, vergunningsaanvraag 21-02-1928.

1920⁵⁶ tot nieuwe films uit Europa, zoals de Franse PAPA GOEDHART en EEN HUWELIJKSNACHT, welke beiden uitgebracht waren in 1920 en in december van dat jaar al in Paleis vertoond werden.⁵⁷ Hoe het programma er vanaf 1924 uit heeft gezien is moeilijk te achterhalen, maar in een herinnering aan de bioscoop in het boek *Het Breda van weleer 1920 – 2000* wordt verteld dat er voornamelijk vechten en cowboyfilms werden vertoond en dat er vooral “ruwe-bolster-blanke-pit-publiek” kwam.⁵⁸ Deze herinnering stamt uit 1958 en de periode waarover wordt gesproken is niet helemaal duidelijk, dus erg veel conclusies over het programma na 1924 kunnen hieruit niet worden getrokken, maar het geeft wel een beeld van de status van de bioscoop in latere jaren. Tussen 1924 en 1958 lijken dus zowel het programma als de bioscoop behoorlijk veranderd en in aanzien gedaald. Afgaande op de advertentiestijl van Paleis en de films die werden vertoond, lijkt het er overigens wel op dat de directie van deze bioscoop zich reeds in de jaren '10 en '20 richtte op de lagere klassen en minder op de middenstand. Het filmprogramma bestond voornamelijk uit komische producties als hoofdfilm, die vaak werden aangevuld met een “uitgebreid komisch bijprogramma” en waarbij de avondvoorstellingen “beslist niet voor kinderen toegankelijk” waren.⁵⁹

In het kader van de exploitatie overname door Dhr. Huijkens in 1924 is het niet onbelangrijk te vermelden dat hij zich voor deze overname al bezig hield met filmvertoningen. Johan Huijskens was namelijk eigenaar van Café Neuf aan de Tolbrugstraat, waar hij regelmatig films vertoonde. In welk jaar Huijskens begon en weer stopte met deze vertoningen is niet echt duidelijk, maar in elk geval werden in 1920 en 1921 films gedraaid in het café welke ook werden opgenomen in de agenda van de publieke vermakelijkheden in de *Bredasche Courant*. Het is waarschijnlijk dat hij stopte met deze vertoningen toen hij de exploitatie van de Paleis bioscoop overnam, maar dit is niet met zekerheid te zeggen.

In Bioscope en Variété theater Neuf, zoals het werd genoemd in de krant en zoals de naam al zegt, werden tijdens een avond met filmvertoningen ook verscheidene variéténummers opgevoerd, onder andere door het duo Henriot uit Rotterdam. De vertoonde films waren zowel nieuwe producties als wat oudere, maar vrijwel allemaal waren het Duitse films. Voorbeelden zijn MISERICORDIA (1919), DE PAGODE (1917) en HET HELLENDE PAD (1920) die werden vertoond in december 1920. Overigens werden alle films in Neuf muzikaal begeleid door zoon Nico Huijskens.⁶⁰ Uniek aan bioscoop Neuf in Breda was dat ook variété onderdeel was van het programma. Andere bioscopen in Breda boden naast de hoofdfilm ook wel bijprogramma's, maar deze waren altijd in de vorm van een aantal korte films en bijvoorbeeld een bioscoopjournaal. Neuf was dus de enige onderneming in

---

⁵⁶ *Bredasche Courant* (4-12-1920; 31-12-1920).

⁵⁷ *Ibidem* (13-12-1920; 16-12-1920).

⁵⁸ Maas, R. *Gouwe gasten Goei volluk: Het Breda van Welleer 1920-2000* (Zundert: Vorsselmans, 2002): 59-60.

⁵⁹ Advertenties *Bredasche Courant* december 1920 en 1925. Citaten afkomstig uit advertentie van 16-12-1920.

⁶⁰ Verschillende advertenties in de *Bredasche Courant* in december 1920.

Breda die variété combineerde met film en de redenen hiervoor kunnen erg uiteenlopend zijn geweest. Mogelijk besloot Dhr. Huijskens hiertoe om te kunnen concurreren met de andere bioscopen in de stad door het aanbieden van een uniek programma. Een andere mogelijkheid is dat hij gewoonweg geen geld had om grote filmproducties te vertonen, waardoor hij zijn filmprogramma moest opvullen met variété om het publiek net als in de bioscoop toch een avondvullend programma te kunnen bieden. Wat de reden ook is geweest, de combinatie van film en variété was begin 20e eeuw een vrij gebruikelijke formule in bioscooptheaters in andere steden. Zeker toen ten tijde van de Eerste Wereldoorlog een schaarste in filmaanvoer optrad, leefde het variété weer op en werd het in veel bioscopen opnieuw onderdeel van het filmprogramma.⁶¹ Huijskens maakte in elk geval jaren na de oorlog nog dankbaar gebruik van de formule.

Van Witte Bioscoop tot Luxor Theater

Iets meer dan een jaar na de opening van de Paleis Bioscope werd op 10 mei 1913 opnieuw een bioscoop geopend in Breda. De opening van de Witte Bioscoop aan de Boschstraat 9 werd groots aangekondigd met berichtgeving en een grote advertentie in de krant met de vermelding dat het zou gaan om “de meest modern ingerichte cinema hier ter stede”.⁶² En als we het artikel over de opening mogen geloven klopte dat ook wel, want de zaal was ruim en fris en bovendien rijkelijk gestoffeerd. Op de eerste rang waren de stoelen volledig met pluche bekleed en zelfs de laagste rang had nog een pluchen armleuning.⁶³ Tevens werd in dezelfde advertentie vermeld wat de prijzen waren voor een bezoek aan de Witte Bioscoop. Er waren verschillende rangen, waarbij de loges de duurste plaatsen waren, gevolgd door de stalles en de parterre. Ook werd onderscheid gemaakt tussen zondagen, wekdagen, matinées en de prijzen voor kinderen. De toegangsprijzen varieerden van 50 cent voor een loge plaats op zondag tot 15 cent voor een plaats op wekdagen in de parterre. Matinées waren goedkoper, variërend van 10 tot 30 cent. De prijzen voor kinderen waren 20 cent voor een loge plaats, 15 cent voor de stalles en 10 cent voor de parterre. Helaas was de Witte Bioscoop de enige onderneming die zijn prijzen adverteerde en dus zijn van de andere bioscopen die in Breda op dat moment bestonden geen toegangsprijzen bekend, waarmee een vergelijking niet mogelijk is. Het is wel zo dat deze prijzen vrij laag waren. Als de prijzen voor een kaartje worden omgerekend naar prijzen van nu met behulp van de calculator van het IISG, blijkt dat 1 gulden in 1913 gelijk staat aan €8,73 in 2003, toen een bioscoopkaartje volgens de Stichting Filmonderzoek gemiddeld €6,56 kostte. De duurste kaartjes van 50 cent voor de film in 1913 in de Witte Bioscoop waren dus omgerekend

---

⁶¹ Beusekom, A. van. *Film als Kunst. Reacties op een nieuw medium in Nederland, 1895 – 1940*. (Universiteit Amsterdam, 1998): 49 – 52.

⁶² *Bredasche Courant* (10-05-1913).

⁶³ *Bredasche Courant* (13-05-1913).

€4,36, wat behoorlijk minder is dan de gemiddelde entreprijs van €6,56 anno 2003. Dit zou betekenen dat de Witte Bioscoop redelijk laagdrempelig was en voor alle klassen en standen, dus ook de lagere, toegankelijk moet zijn geweest.⁶⁴ De vertoonde films in de Witte Bioscoop zijn bij gebrek aan advertenties helaas niet bekend, maar gezien de naam van de bioscoop is het aannemelijk dat de vertoonde films aanvaardbaar waren voor katholieken. De term “witte bioscoop” wees er doorgaans namelijk op dat de bioscoop zich richtte op een doelgroep met een katholieke achtergrond.⁶⁵

De Witte Bioscoop behoorde tot dezelfde N.V. als de Paleis Bioscope onder directie van Felix Schuiten. Ook voor de Witte bioscoop geldt dat de exploitatie waarschijnlijk in handen was van iemand anders, maar het is niet bekend wie dat zou zijn geweest. Afgaand op de cinemacontext database, werd dit mogelijkwijs gedaan door de gebroeders Mullens, maar bronnen die dit bevestigen heb ik niet kunnen vinden.⁶⁶ Vanaf 1923 werd de zoon van Desiré Cottoir, mede aanvrager van de N.V., aangesteld als directeur van de Witte Bioscoop. Exploitatie werd in deze periode verzorgd door Wim de Boo die in 1928 zelf directeur werd van de N.V. en daarom de exploitatie overdroeg aan A. van Gorp.⁶⁷

De Witte Bioscoop in Breda werd later het Groot Luxor Theater en nog later het Luxor Theater. Wanneer het (Groot) Luxor Theater de deuren opende is niet precies bekend. Ook is niet bekend of de onderneming een periode gesloten was. Hierover wordt verschillend bericht. In elk geval werd in december 1920 geadverteerd voor het Groot Luxor Theater.⁶⁸ Tien jaar later, in december 1930 was de naam wederom veranderd en werd gesproken over het Luxor Theater.⁶⁹ Voor het (Groot) Luxor Theater werd regelmatig geadverteerd. In het Luxor werden voornamelijk films vertoond uit de Verenigde Staten en ter afwisseling werd een enkele Europese productie in de programmering opgenomen. Over het algemeen genomen waren alle films redelijk recent voor die tijd, maar het waren niet de allernieuwste releases die werden vertoond in deze bioscoop. Enkele voorbeelden van films die werden gedraaid in december 1920 zijn DE BANDIETEN VAN WALLSTREET (1918), DEN GOLVEN ONTRUKT (1917) en HET EINDE VAN EEN ROMAN (1919).⁷⁰ Hoewel films uit de

---

⁶⁴ Prijzen omgerekend met behulp van de calculator van het IISG. 1 gulden in 1913 staat gelijk aan €8,73 in 2003 toen een bioscoopkaartje volgens de Stichting Filmonderzoek gemiddeld €6,56 kostte. De duurste kaartjes van 50 cent voor de film in 1913 waren dus omgerekend €4,36, wat behoorlijk veel minder is dan de gemiddelde entreprijs van €6,56. <<http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>> en onderzoek “De prijs in kaart” via <<http://www.filmonderzoek.nl/onderzoeksdatabase>>

⁶⁵ Van Oort, 112.

⁶⁶ Deze gebroeders Mullens worden op Cinema Context wel genoemd als onderdeel van de directie in 1913, dus het is mogelijk dat zij zorgden voor de exploitatie van de bioscoop.

⁶⁷ Stadsarchief Breda 1815-1925. Gezinskaarten Breda 1918-1937. Ook Cinema Context spreekt van deze personen inzake het Luxor Theater.

⁶⁸ *Bredasche Courant* (02-12-1920).

⁶⁹ *Bredasche Courant* (04-12-1930).

⁷⁰ *Bredasche Courant* (02-12-1920; 09-12-1920; 23-12-1920).

Verenigde Staten het meest geprogrammeerd werden, valt wel op dat in elk geval vanaf 1925, en wellicht eerder, steeds meer Europese producties op de agenda stonden, zoals *MACISTE EN DE DOCHTER VAN DE ZILVERKONING* (Italië, 1922) in december 1925 en *EINMAL EINE GROSSE DAME SEIN* (Duitsland 1934) in december 1935.⁷¹ Wellicht heeft de overname van de exploitatie door Wim de Boo in 1923 en later door A. van Gorp in 1928 bijgedragen aan de verandering in het soort films dat werd opgenomen in het programma.

Ook bioscoopvoorstellingen in de schouwburg

Vanaf 18 februari 1920 werden in Schouwburg Concordia van de culturele sociëteit Amicitia et Concordia aan het Van Coothplein ook regelmatig films vertoond. Felix Schuiten, op dat moment nog directeur van de N.V. waartoe het Groot Luxor Theater en Paleis Bioscope behoorden, exploiteerde deze speciale filmvoorstellingen.⁷² Men sprak in de krant dan ook van de “Groot Luxor Combinatie”. Uit de aankondiging bleek dat Dhr. Schuiten heel wat van plan was met deze exploitatie. Er zouden enkel nieuwe producties vertoond worden door het alleen vertoningsrecht voor Breda van de film verhuurbedrijven Pathé Frères, Cinema Palace, Hapfilm Co. en Bensfilm Co.⁷³ Dat Schuiten hierin niet wist te slagen blijkt uit een ingezonden brief uit de krant van december 1925. Het Concordia-lid dat deze brief instuurde beschrijft zijn uiterst slechte ervaringen met de filmavonden. Zo stelde hij dat de zaal altijd “tjokvol” zat en dat het publiek in schaterlachen uitbarstte tijdens het bereiken van het hoogtepunt van het drama, wat volgens hem getuigde van de lage waarde van de vertoonde films. Ook over de kwaliteit van de films was meneer absoluut niet te spreken, hij sprak over “prul-films en nonsens-stukken” en stelde dat het Concordia bestuur blijkbaar een verkeerde indruk had van het niveau van zijn leden.⁷⁴ Een antwoord op dit ingezonden stuk was een week later in de krant te vinden, ingestuurd door de directeur van het Groot Luxor Theater, Wim de Boo. Hij gaf aan dat het bestuur van Concordia in dit geval geen blaam mocht treffen, omdat de films niet werden gekozen door de schouwburg, maar door een plaatselijke, niet bij naam genoemde exploitant. De Boo gaf nog wel een mogelijke oplossing voor het probleem, namelijk om de drie plaatselijke bioscoopexploitanten om beurten een film te laten vertonen in Concordia, zodat de kwaliteit wel gewaarborgd kon worden.⁷⁵ Felix Schuiten vertrok in 1923 bij de N.V. van bioscopen in Breda en zijn opvolger Wim de Boo had zoals uit zijn ingezonden stuk blijkt, niets te maken met de films in Concordia. Tussen 1921 en 1923 werd dus de samenwerking tussen het Groot Luxor Theater en Cinema Concordia beëindigd.

---

⁷¹ *Bredasche Courant* (24-12-1925; 03-12-1935).

⁷² *Ibidem* (10-12-1920).

⁷³ *Ibidem* (09-12-1920).

⁷⁴ *Ibidem* (24-12-1925).

⁷⁵ *Ibidem* (30-12-1925).

In Concordia werden enkele keren per jaar openbare filmavonden georganiseerd, maar er werden voornamelijk films vertoond die enkel toegankelijk waren voor leden van Vereniging Concordia. Zij konden op zo'n avond voor 10 cent naar de film en mochten ook een introduc e meenemen, deze betaalde echter 25 cent. Eind 1932 werden wekelijks bioscoopvoorstellingen voor leden gegeven.⁷⁶ Bezoekers konden naar openbare filmvoorstellingen in Concordia tot 1 april 1933, vanaf dat moment sloot Cinema Concordia.⁷⁷ Of er nog wel films werden vertoond voor leden is helaas niet bekend. Het is overigens mogelijk dat voor 1920 al vaker films te zien waren in Concordia. In december 1910 werd namelijk ter gelegenheid van het Sint Nicolaasfeest film vertoond voor de arme kinderen uit de stad. Voor de jongere kinderen werd op 6 december de film EEN DIEF, EEN STOUTE MAN DIE NIET TE PAKKEN IS van de Albert Fr eres vertoond en op 7 december konden de kinderen uit de hogere schoolklassen genieten van beelden van de begrafenis van Leo Tolstoi en van de vliegweek van Gilze-Rijen.⁷⁸

Een echt bioscoopaleis in Breda

Op 1 december 1921 werd het eerste bioscoopaleis in Breda geopend onder de naam Grand Th atre. De bioscoop, gevestigd aan het Van Coothplein 17b vlakbij Schouwburg Concordia, werd in 1919 gebouwd naar een ontwerp van de Bredase architect J. van Bilsen en was de eerste Bredase bioscooponderneming die zich vestigde in een speciaal daarvoor ontworpen gebouw. De bouw van de bioscoop werd uitgevoerd in opdracht van Dhr. H.W. Lutzke, een ondernemer die al bekend was met het bioscoopwezen en directeur was geweest van onder andere bioscoop Transvalia in Rotterdam.⁷⁹ Een bouwtekening uit 1919 laat zien dat er  en zaal was met een toneel en een balkon met loges. Het gebouw zelf had een Moorse uitstraling met twee torentjes en voor de ingang was een klein plantsoen aangelegd.⁸⁰

Net als bij Hof van Holland en de Paleis Bioscope kwam Dhr. Sips in beeld als het ging om de exploitatie van bioscoop Grand Th atre. In welk jaar Sips de bioscoop overnam van H.W. Lutzke is niet precies bekend, maar dit was in elk geval tussen 1921 en 1927, aangezien in 1927 een dansvergunning werd aangevraagd voor de foyer op de eerste verdieping op naam van Sips.⁸¹ Nog voor zijn overlijden in augustus 1934 werd Sips in de exploitatie bijgestaan door Dhr. Ferdinand Rehl,

---

⁷⁶ Archief Concordia: III-157 Inv.nr. 115.

⁷⁷ Gemeentearchief Breda 1926 -1944 Inv. Nr. 233-10.

⁷⁸ *Bredasche Courant* (06-12-1910; 07-12-1910).

⁷⁹ Website Cinema Context geeft aan dat Lutzke de directie voerde van Transvalia in Rotterdam in de periode 1908 - 1909.

⁸⁰ Stadsarchief Breda, openbare werken 1903 – 1927 jr. 1912-1920 dossier nr. 12328. Bouwtekening van het Olympia Theater, de oorspronkelijke naam van het Grand Th atre.

⁸¹ Gemeentearchief Breda 1926-1944 Inv. 234-3. Volgens Cinema Context (geraadpleegd op 28-01-2011) is het jaartal waarop Sips de bioscoop overnam 1925, maar bronnen die dit bevestigen heb ik niet gevonden.

een boekhouder uit Utrecht die in 1919 in Breda was komen wonen. Nadat Pieter Sips was overleden, bleef Rehl exploitant van de bioscoop.⁸² In welk jaar Rehl precies betrokken raakte bij de bioscooponderneming van Sips is helaas niet bekend. Overigens overleed Ferdinand Rehl in oktober 1943, waarna zijn vrouw, Mevr. Rehl-Dohm de exploitatie van het Grand Théâtre overnam.⁸³

Ook bij de berichtgeving over de opening van het Grand Theatre komt de grootstedelijke ambitie van de verslaggever weer om de hoek kijken. De inrichting van de bioscoop was luxueus te noemen en volgens de *Bredasche Courant* “eene grote stad waardig”, zoals enkel vergelijkbaar met het W.B. Theater aan de Nieuwe Binnenweg in Rotterdam.⁸⁴ Deze vergelijking met wederom Rotterdam is overigens opvallend, aangezien kort daarvoor het meest luxe bioscooptheater van Nederland was geopend, namelijk Tuschinski in Amsterdam. De connectie die de stad blijkbaar voelde met Rotterdam is wellicht te verklaren vanwege de haven van de stad, waarbij Breda fungeerde als een belangrijk knooppunt op de vaarroute tussen de grote havensteden Antwerpen en Rotterdam. Maar Rotterdam was voor inwoners van Breda vooral de dichtstbijzijnde, met de trein relatief goed bereikbare, grote stad. Wanneer om wat voor reden dan ook een bezoek moest worden gebracht aan de grote stad, is het waarschijnlijk dat men naar Rotterdam ging. Bredanaars zullen dus eerder bekend zijn geweest met Rotterdam dan met de veel verder weg gelegen hoofdstad Amsterdam. De vergelijking die door de verslaggever werd gemaakt met Rotterdam, is volgens deze redenering dan ook vrij logisch.

Als bezoekers van het Bredase Grand Theatre na de entree door de hoofdingang verder liepen, kwamen ze uit op een grote trap die toegang bood tot de kassa voor het kopen van kaartjes voor alle rangen. De hal die daarna volgde deed volgens de krant denken aan een kleine versie van de hal van het Rotterdamse stadhuis. Zowel de entreehal als deze benedenhal waren ingericht voor het wachtende publiek. De begane grond bestond uit de bioscoopzaal en een foyer waarin ongeveer 70 bezoekers pasten. Wanneer men de trap opging naar de tweede etage kwam men wederom terecht in een foyer, maar deze bood plaats aan ongeveer honderd personen. De wanden van deze foyer waren bekleed met zijde. Op het balkon waar men vanaf deze verdieping toegang tot had, waren front- en achterfauteuils en balkonplaatsen beschikbaar. In totaal bood het Grand Théâtre plaats aan wel 800 personen, waarvan 600 plaatsen in de zaal zelf en de rest op het balkon.⁸⁵

De toegangsprijzen voor het Grand Théâtre waren vrij hoog, mogelijk omdat kosten nog moeite gespaard werden voor de bouw en inrichting van de bioscoop. Zo kostte een kaartje voor een avondvoorstelling in 1921 tussen de 50 cent en twee gulden en betaalde men voor een matinee op

---

⁸² Stadsarchief Breda, 16 augustus 1934. Overlijdensakte P. Sips. Betrokkenheid van Rehl vóór overlijden van Sips wordt bevestigd in een artikel in de *Bredasche Courant* van 03-03-1933.

⁸³ Zoals vermeld op Cinema Context (geraadpleegd op 28-01-2011).

⁸⁴ *Bredasche Courant* (30-11-1921).

⁸⁵ Ibidem.

zondag 30 cent tot 1,25 gulden.⁸⁶ Eén gulden in 1921 staat gelijk aan ongeveer €5,16 in 2003, toen de gemiddelde entreprijs voor de bioscoop in Nederland, zoals eerder al gezegd, €6,56 was.⁸⁷ Een entree van 2 gulden in 1921 ligt ruim boven dat gemiddelde en is dus behoorlijk prijzig. De lagere klassen met een laag inkomen konden wel naar het Grand Theatre om een kaartje te kopen van 30 of 50 cent, maar de kaartjes voor hogere rangen zullen echt bedoeld zijn geweest voor de middenklasse. Helaas is op de bouwtekeningen niet terug te zien hoe de rangverdeling was in de zaal, dus het is mogelijk dat het grootste deel van de plaatsen bestond uit lagere rangen en maar een klein gedeelte uit de hogere, maar het kan ook precies andersom zijn geweest. Het is daarom lastig te bepalen door wat voor publiek het Grand Theatre voornamelijk bezocht werd. De programmering kan daar wellicht meer inzicht in verschaffen.

In het Grand Théâtre werden bijna uitsluitend *new releases* uit de Verenigde Staten vertoond. Een enkele keer werd een Europese productie in het programma opgenomen en ook dan altijd een nieuwe productie. Voorbeelden zijn de openingsfilm HET OUDE NEST (VS 1921) op 1 december 1921, SALLY (VS 1925) in december 1925 en DE LIEFDESPARADE (VS 1929) in januari 1930.⁸⁸ Voor de nieuwste films konden inwoners van Breda dus het best naar het Grand Théâtre gaan, aangezien de overige bioscopen in hun stad meestal wat oudere films vertoonden. Wellicht zijn de hoge toegangsprijzen voor deze bioscoop ook te koppelen aan de programmering, omdat het ongetwijfeld duurder was om nieuwe films te huren bij distributeurs dan wanneer oudere films werden gehuurd. Veel van de films in het Grand waren geen spektakelfilms, maar waren romantische dramafilms met voornamelijk vrouwen in de hoofdrol. Zo af en toe werd een enkele komedie of grootse avonturenfilm geprogrammeerd, maar dit was meer uitzondering dan de regel. Net als de toegangsprijzen doet dus ook de filmprogrammering vermoeden dat werd getracht publiek vanuit de middenklasse naar de bioscoop te trekken en minder het publiek van de lagere arbeidersklasse. Overigens wordt op de huidige website van het Grand Théâtre gesproken over film- en toneelvoorstellingen die bij de opening in 1921 in dezelfde zaal plaatsvonden, maar zowel advertenties als recensies uit 1921 schrijven enkel over een bioscoopaleis en de films die er werden vertoond, dus ik vermoed dat toneelvoorstellingen in het theater pas in een latere periode plaatsvonden.⁸⁹

---

⁸⁶ *Bredasche Courant* (30-11-1921).

⁸⁷ <<http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>> en onderzoek "De prijs in kaart" via <<http://www.filmonderzoek.nl/onderzoeksdatabase>> geraadpleegd op 15-06-2011.

⁸⁸ *Bredasche Courant* (30-11-1921; 11-12-1925; 31-12-1930).

⁸⁹ Website Grand Theatre <<http://www.grandtheatrebreda.nl/overons/ogeschiedenis>> geraadpleegd op 11-04-2012. Advertenties en berichten in de *Bredasche Courant* in november en december 1921.

Bioscoopgevaar?

De (her)openingen van bioscopen in Breda volgden elkaar in snel tempo op. In dat opzicht was de ontwikkeling van het bioscoopwezen in Breda vergelijkbaar met de rest van Nederland. Vanaf 1911 groeide het aantal bioscopen in ons land namelijk flink en er was tot de Eerste Wereldoorlog zelfs sprake van een soort wildgroei. Niet alleen werden bioscopen geopend, maar er waren ook filmvoorstellingen te zien in allerlei zaaltjes, café's en kleine theaters. In Breda waren Parisienne en Hof van Holland daar een mooi voorbeeld van. De concurrentie was daardoor echter ook erg groot en menig filmtheater kon, net als Parisienne, na korte tijd de deuren alweer sluiten.⁹⁰ Gepaard met deze explosieve groei van bioscopen ging echter de steeds sterker opkomende notie van een bioscoopgevaar, waardoor in 1912 in Amsterdam de eerste commissie 'tegen het bioscoopkwaad' werd opgericht. Ook in de pers werd vanaf 1911 steeds negatiever geschreven over de bioscoop en waren termen als 'bioscoopepidemie' en 'bioscoop-alcoholisme' de verslaggevers niet vreemd.⁹¹ In dat opzicht lijkt de situatie in Breda in eerste instantie te verschillen van andere gebieden in Nederland. Hoewel de lokale autoriteiten zich wel bezig hielden met bijvoorbeeld de toegankelijkheid van film voor kinderen onder 16 jaar, lieten verslaggevers van de plaatselijke krant *Bredasche Courant* zich vanaf de heropening van Hof van Holland in 1912 enkel laaiend enthousiast uit over zowel de opening van een bioscoop, het programma van de verschillende bioscopen en eigenlijk alles wat met de bioscoop te maken had. De enige negatieve berichtgeving in deze krant, voor zover onderzocht, ten tijde van de eerste opening van Hof van Holland in 1910 had bovendien niet te maken met het idee van een bioscoopgevaar, maar kwam vanuit het idee dat een tweede bioscoop in Breda niet zinvol zou zijn als toch dezelfde programmering als van Parisienne werd aangehouden.

Toch lijkt het er wel op dat het enthousiasme van de verslaggevers van de *Bredasche Courant* een enigszins vertekend beeld geeft van de manier waarop werd geschreven over het bioscoopwezen in Breda. Verslaggevers van het *Dagblad van Noord Brabant* lieten zich namelijk wel af en toe negatief uit over de bioscopen en hun programmering. Zo stond op 27 oktober 1917 een stukje in het dagblad over de Duitse informatieve film over geslachtsziekten MOGEN WIJ ZWIJGEN? die werd vertoond in de Paleis Bioscope. Waar de *Bredasche Courant* op 25 oktober nog schreef over een "bijzonder mooi wetenschappelijk filmwerk" wees het *Dagblad van Noord Brabant* er een paar dagen later juist op dat deze film door het Katholieke weekblad *Toneel en Bioscoop* beslist werd afgekeurd en het zien ervan door datzelfde weekblad werd ontraden. *Dagblad van Noord Brabant* sloot het bericht af door aan te geven dat zij het publiek daarvan op de hoogte te willen stellen "ter

---

⁹⁰ Van Beusekom, 50.

⁹¹ Ibidem, 56 – 59.

voorkoming dat de publieke opinie worde misleid".⁹² Uit de toevoeging van deze laatste zin in het artikel valt echter op te maken dat de verslaggever niet per se de film afkeurde of de bioscoop in het algemeen, maar dat hij eerder leek te vallen over de niet kritische manier van verslaggeving door de schrijver van de *Bredasche Courant*. Opvallend is echter dat de Paleis Bioscope zich wel aangevallen voelde en enkele dagen later als reactie op het negatieve bericht opnieuw een advertentie plaatste voor de film in de *Bredasche Courant*. In de advertentie was het volgende te lezen: "Vroegen wij na afloop der film aan de meest beschaafden en notabelen hier ter stede: Hoe vindt U deze film??? Dan was de algemeene oproep: wij vinden deze film een les voor menigeen en kunnen niet begrijpen dat daar een Courant tegen durft te schrijven." Ook wezen zij erop dat er in de films niets aanstootgevends of pikants te zien zou zijn "ondanks het geschrijf van een dagblad hier ter stede."⁹³ Het lijkt er in deze kwestie dus meer om te gaan of de berichtgeving in zowel de *Bredasche Courant* als het *Dagblad van Noord Brabant* de juiste informatie verschafte en het lijkt de verslaggevers er minder om te gaan of er wel of geen sprake zou zijn geweest van een bioscoopgevaar.

Ondanks enkele negatieve uitlatingen rondom het bioscoopwezen in Breda in het *Dagblad van Noord Brabant* was de lokale pers toch voornamelijk positief in de berichtgeving over bioscopen in de stad. De vraag is natuurlijk hoe het komt dat in Breda minder aandacht was in de kranten voor een zogenaamd bioscoopgevaar, terwijl daar elders in het land druk over gediscussieerd werd in de pers. Was die notie er dan amper, of werd deze gewoonweg niet uitgebreid besproken in de Bredase pers? In het vorige hoofdstuk is al aan bod gekomen dat in elk geval vanuit de kerk, zowel landelijk als ook in Breda, wel degelijk negatief gesproken werd over de bioscoop. Een uitspraak als 'geestelijke vergiftiging' werd in één zin met de bioscoop genoemd en voornamelijk priester Frencken hield zich daar in Breda mee bezig. Ook vanuit de Bredase politiek maakte men zich druk om de bioscoopkwestie en gemeenteraadslid Hulten pleitte voor het instellen van een bioscoopcommissie, die er uiteindelijk kwam in mei 1914. Het lijkt er dan ook op dat de gehele discussie van het bioscoopgevaar zich vooral afspeelde buiten de pers, waardoor berichtgeving in de krant niet overeenkwam met wat zich achter de schermen op politiek en kerkelijk gebied afspeelde.

Toch zijn er ook aanwijzingen dat de notie van een bioscoopgevaar in Breda niet erg groot was in vergelijking met andere delen van bijvoorbeeld Brabant en Limburg. Onder andere door de gemeentes Maastricht, Heerlen en Eindhoven werd in maart 1923 de Zuidelijke Nakeuringsvereniging opgericht. De aanleiding tot de oprichting van deze vereniging was de verwerping van de Bioscoopwet door de Tweede Kamer. Door het ontbreken van een landelijke wet rondom bioscoopfilms, hadden filmverhuurders van de Bioscoopbond een macht die niet op gemeentelijk niveau kon worden tegen gehouden door gebrek aan jurisdictie. Om toch een keuring te kunnen

---

⁹² *Bredasche Courant* (25-10-1917); *Dagblad van Noord Brabant* (27-10-1917).

⁹³ *Bredasche Courant* (30-10-1917).

uitvoeren op bioscoopfilms, werd besloten tot een gemeenschappelijke keuring voor Brabant en Limburg in de vorm van een nakeuringsvereniging. Ook Breda kreeg een uitnodiging om zich aan te sluiten bij de vereniging, maar deze werd door de Burgermeester van Breda afgewezen. Hij gaf hiervoor de volgende verklaring: het is “niet noodzakelijk eener gemeenschappelijke filmkeuring als door u bedoelt, zich voorhands te Breda niet doet gevoelen. De ervaring leerde hier tot heden, dat de verhoudingen van dien aard zijn, dat eene keuring als bedoeld niet nodig kan worden geacht.”⁹⁴ Blijkbaar waren de onderlinge verhoudingen in Breda goed genoeg, waardoor een keuring vanuit de Zuidelijke Nakeuringsvereniging als niet noodzakelijk werd gezien. Een andere verklaring voor het niet toetreden van Breda wordt gegeven door Thunnis van Oort in zijn boek *Film en het Moderne Leven in Limburg*, waarin hij stelt dat het niet toetreden mogelijk te wijten was aan het niet-katholieke gedeelte van de elite van Breda die geen behoefte had aan katholieke bevoogding.⁹⁵ Uiteindelijk sloot de gemeente Breda zich pas in maart 1933 aan bij de Zuidelijke Nakeuringsvereniging.⁹⁶

---

⁹⁴ Van Oort, 143 – 144; Archief VNLGGF 1. Brief 2-9-1923.

⁹⁵ Van Oort, 144.

⁹⁶ Archief VNLGGF 4. Financiën en toetreding 1933 – 1939.

Conclusie

Aan de hand van de onderzoeksgegevens uit voorgaande hoofdstukken, kan in dit gedeelte van het onderzoek naar het vroege bioscoopwezen in Breda geprobeerd worden een antwoord te geven op de vraag wat de specifieke houding was in Breda ten opzichte van de opkomst van de bioscopen in de stad in de periode tussen 1910 en 1921.

In het hoofdstuk over de geschiedenis van de stad Breda is een beeld geschetst van de ontwikkeling van de stad op economisch, politiek en sociaal-cultureel gebied. Daarbij is de informatie toegespitst op de factoren klasse, religieuze gezindte en politiek-ideologische oriëntatie, zoals door Thissen en Van der Velden wordt voorgesteld mee te nemen in onderzoek naar het Nederlandse bioscoopwezen. Deze drie factoren zullen ook aan bod komen in beantwoording van de hoofdvraag. Het tweede hoofdstuk was gericht op de bioscopen die in Breda zijn geopend tussen 1910 en 1921 en gaf een uitgebreid beeld van de ontwikkeling van het bioscoopwezen in de stad.

Volgens Thissen en Van der Velden gebruikt Dibbets voor zijn artikel teveel een *top-down* benadering, waarbij hij er vanuit gaat dat de middenklasse een grote rol speelde in de ontwikkeling van bioscoopcultuur, terwijl zij juist stellen dat de bioscoop het domein was van de lagere klasse en standen. Ook hebben Dibbets, Thissen en Van der Velden een ander idee over de functie van bioscooppaleizen die volgens Dibbets gebouwd werden voor de middenklasse en volgens Thissen en Van der Velden bedoeld waren om aan de grote vraag naar bioscoopvermaak vanuit de lage klasse te kunnen voldoen. Vanuit de gegevens die ik over Breda heb verzameld ben ik het met Thissen en Van der Velden eens dat niet zomaar gezegd kan worden dat de bioscoop het domein was van de middenklasse. Wat betreft het inwonersaantal groeide Breda als agglomeratie enorm tussen 1885 en 1926. Echter was deze groei vooral te danken aan de vestiging van inwoners in de randgemeenten Princenhage, Ginneken/Bavel en Teteringen, want de stad zelf was te klein om al deze mensen te kunnen huisvesten. Om diezelfde reden voltrok de industriële ontwikkeling zich in de randgemeenten en niet in de stad zelf. Bovendien wilde de gemeente van Breda een luxestad maken, waardoor binnen de gemeentegrenzen voornamelijk kapitaalkrachtige particulieren, ofwel middenstanders woonden. Op economisch en cultureel gebied waren de randgemeenten, waar door de industrie veel arbeiders en vaklieden woonden, echter wel aangewezen op de faciliteiten van de gemeente Breda, dus ook op de bioscopen. Net als het inwonersaantal, nam ook het aantal bioscopen in Breda toe begin 20e eeuw. Zo was er in februari 1910 één vaste bioscoop te vinden in Breda en in 1921 waren er vier, waarvan één een groot bioscooppaleis was. Middenstanders waren in Breda een minderheid ten opzichte van de arbeidersklasse en het lijkt mij dan ook niet waarschijnlijk dat het aantal bioscopen groeide om de middenstand naar de bioscoop te trekken. Een

logischere verklaring is dat het aantal bioscopen groeide omdat het aantal arbeiders dat vanuit de randgemeenten cultureel vermaak zocht in de stad toenam.

Niet alleen de verhouding tussen het aantal middenstanders en het aantal arbeiders doet vermoeden dat de bioscoop in Breda begin 20^e eeuw meer een vorm van vermaak was voor de lagere klasse en minder voor de middenklasse. Ook de toegangsprijzen voor het bezoeken van de bioscoop en de programmering bevestigen dit idee gedeeltelijk. Doordat enkel de prijzen van De Witte Bioscoop/Luxor en van het Grand Theatre bekend zijn, kunnen niet teveel conclusies worden getrokken op basis van die gegevens, maar het is wel met redelijke zekerheid te stellen dat De Witte Bioscoop/Luxor een betrekkelijk goedkope bioscoop was, waardoor het waarschijnlijk is dat deze bioscoop zich vooral richtte op de lagere klasse. De programmering van Luxor met veel films in het misdaad en mysterie genre ondersteunt deze gedachte. Ook de programmering van de andere twee bioscopen Paleis en Hof van Holland doet vermoeden dat het publiek vooral bestond uit de lagere klasse. Paleis programmeerde redelijk gedateerde films uit het komediegenre en Hof van Holland vertoonde *new releases* die gerekend konden worden tot de spektakelfilms.

Het Grand Theatre echter is een ander verhaal. Deze bioscoop kan omschreven worden als een typisch bioscoop-paleis met zijn grote foyer, luxueuze inrichting en groot aantal plaatsen. Thissen en Van der Velden geven als verklaring voor de functie van bioscoop-paleizen het voldoen aan de grote vraag naar bioscoopvermaak vanuit de lagere klasse. Toen het Grand Theatre zijn deuren opende in 1921 waren de toegangsprijzen echter behoorlijk hoog. Het lijkt mij daarom niet aannemelijk dat arbeiders deze bioscoop bezochten en dat deze in de jaren '20 in Breda functioneerde als uitgaansgelegenheid voor de lagere klassen. De opening van Grand Theatre in Breda zou daarom geïnterpreteerd kunnen worden als een gevolg van behoefte vanuit de hogere klassen om te beschikken over een eigen bioscoop. Hoewel ook dat te betwijfelen valt, gezien het hoge aantal plaatsen waarover het Grand Theatre beschikte. De functie van dit specifieke bioscoop-paleis laat zich dus niet geheel eenduidig definiëren.

Dibbets geeft aan dat de kern van het probleem van de afwijkende bioscoopcultuur in Nederland lag in de spanningen tussen het verzuilde en niet-verzuilde gedeelte van de markt voor commercieel vermaak, doordat het publiek onder toezicht stond van de zuilen, terwijl het filmaanbod in handen was van de commercie. De bioscoop zou zich hierdoor bevinden in een gedwongen neutraliteit. Thissen en Van der Velden stellen echter samen met Van Oort dat een complexere conceptualisering nodig is om zoiets te kunnen zeggen over de Nederlandse bioscoopcultuur en dat onderscheid moet worden gemaakt tussen de verzuiling als geïnstitutionaliseerde structuur en verzuiling als geleefde praktijk. Aangezien Breda in het katholieke zuiden ligt en het grootste deel van de inwoners Rooms-Katholiek was begin 20^e eeuw, kan ik vrij zeker stellen dat het publiek dat in Breda de bioscopen bezocht katholiek was. Hoewel het

georganiseerd katholicisme in Breda een snelle ontwikkeling doormaakte onder andere in de vorm van vakbonden als reactie op de opkomst van socialisme, liepen de inwoners van Breda niet warm voor de betutteling van de kerk en kon het socialisme vanaf 1905 juist verder groeien. Daardoor lijkt het toezicht vanuit de zuilen op het bioscooppubliek niet op te gaan voor Breda.

Niets in de programmering van de bioscopen of in de manier waarop werd geadverteerd wijst erop dat de bioscopen in Breda zich specifiek richtten op het katholieke publiek en dat er sprake was van verzuilde bioscopen. Met uitzondering van de naam Witte Bioscoop, zoals het Luxor tot 1924 heette, wat wijst op een bioscoop die zich richtte op een katholieke doelgroep. Dibbets schrijft het niet verzuild zijn van bioscopen toe aan een dubbele neutraliteit, waarin bioscopen afstand hielden van de zuilen, maar tegelijk zuilgevoelige films weerden. Ik ben echter van mening dat de bioscopen in Breda niet verzuild waren omdat daaraan vanuit het publiek geen behoefte was en daartoe op politiek gebied geen aanleiding was, doordat bioscoophouders, de kerk en de gemeente redelijk goed met elkaar door één deur konden. Natuurlijk was er discussie over de zedelijkheid van de bioscoop en het gevaar ervan voor kinderen onder 16 jaar. Maar tot 1933 bleef Breda vasthouden aan de eigen lokale bioscoopcommissie en trad niet toe tot de Zuidelijke Keuringsvereniging. Ook de samenstelling van de commissie, onder de totaal 15 leden waren namelijk slechts twee afgevaardigden van de kerk, doet vermoeden dat het katholicisme van mindere invloed was op de bioscopen in Breda. Bovendien werd door de commissie enkel bekeken of een film toegankelijk mocht zijn voor kinderen tot 16 jaar en werd in de gaten gehouden of deze keuring werd nageleefd. Een inhoudelijke filmkeuring waarbij werd gelet op zuilgevoeligheid was er niet.

Terugkomend op de Bachelorscriptie van Koen van Leeuwen, kan ik stellen dat de periode 1910 – 1921 eenzelfde karakter heeft als de periode 1923 – 1933 die door hem is onderzocht. De conclusies die hij heeft getrokken over deze laatste periode komen overeen met de conclusies die ik heb getrokken over de eerste periode. De ontwikkeling van bioscopen in Breda lijkt dan ook vanaf 1910 tot vroeg in de jaren '30 consistent en zonder veel problemen te zijn verlopen. Arbeiders vormden de gehele periode een groot deel van het publiek, maar ook de middenklasse kwam aan zijn trekken door middel van de bioscooppaleizen in de stad. De onderlinge verhoudingen tussen de politiek, de kerk en de bioscoophouders was dusdanig goed dat toetreden tot de Zuidelijke Nakeuringsvereniging niet direct noodzakelijk werd geacht en kon worden uitgesteld tot 1933.

Wat was nou de specifieke houding in Breda ten opzichte van de opkomst van bioscopen in de stad tussen 1910 en 1921? Ik denk dat Breda grotendeels positief gestemd was op zowel politiek als religieus gebied als het ging om bioscopen. Er waren goede onderlinge verhoudingen, weinig incidenten en een commissie die jarenlang op eenzelfde wijze functioneerde. De ontwikkeling van de stad en de op economisch en cultureel vlak afhankelijke randgemeenten hebben gezorgd voor een gezonde ontwikkeling van het bioscoopwezen in Breda, waardoor het Bredase publiek weinig tot

niets heeft hoeven missen op het gebied van bioscoopvermaak en zich wat dat betreft heeft kunnen wanen als inwoner van 'de grote stad', precies zoals de lokale kranten hen heeft voorgespiegeld.

Bronnen- en literatuurlijst

Bronnen

Stadsarchief Breda, Parade 10, 4811 DZ Breda

- Gemeentearchief Breda, 1926 – 1944.
- Gemeentelijke jaarverslagen, 1915 – 1927.
- Bevolkingsregister, 1900 – 1920.
- Openbare werken, 1903 – 1927.
- Openbare werken, 1928 – 1939.
- Gezinskaarten Breda, 1918-1937.
- Archief Vereniging Concordia.

- *Bredasche Courant*, 1910 – 1935.
- *De Stem*, 1990.
- *Dagblad van Noord-Brabant*, 1917.

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Raiffeisenstraat 18, 5611 CH Eindhoven

- Archief Vereeniging van Noord-Brabantsche en Limburgsche gemeenten voor gemeenschappelijke filmkeuring 1923-1969.

Rijksarchief Noord-Brabant, Zuid-Willemsvaart 2, 5211 NW 's-Hertogenbosch

- Archief Kamer van Koophandel en fabrieken voor westelijk Noord-Brabant 1922-1979.

Literatuur

Blom, I. *Business as usual? Filmhandel, bioscoopwezen en filmpropaganda tijdens de Eerste Wereldoorlog*. in: Hans Binneveld, Martin Kraaijestein, Marja Roholl, Paul Schulten eds., *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum: Verloren, 2001)

Convents, G. *Van kinoscoop tot café-ciné. De eerste jaren van de film in België 1894 – 1908*. (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2000)

Dibbets, K. "Het taboe van de Nederlandse filmcultuur. Neutraal in een verzuild land" *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 9 (2) (2006): 46-62.

Duijghuisen, M. en Klep, P. *Geschiedenis van Breda III, Hoofdlijnen en accenten. 1795-1960*. (Breda: Gianotten, 1990)

Kokx, A. et. al. *'t Roode spook sluipt door Breda : honderd jaar sociaal-democratie in de Bredase politiek*. (Breda: PVDA, 2005)

Lamers, G. 'Ter Inleiding', in: *Dux*, 1 (1927/1928) 1 – 6 (aangehaald bij: F.J.J. Glorius, *F.B.J. Frencken en de Katholieke Jeugdvereniging 1927 – 1940* (Tilburg, 1979) 29).

Maas, R. *Gouwe gasten Goei volluk: Het Breda van Welleer 1920-2000* (Zundert: Vorrsselmans, 2002)

Thissen, J. en Van der Velden, A. "Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis. Een eerste verkenning" *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 12 (1) (2009): 50-72.

Thissen, J. en Van der Velden, A. en Van Oort, T "Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur" *Leidschrift. Verleden in beeld. Geschiedenis en mythe in film* 24 (3) (2009): 111-130.

Van Beusekom, A. *Film als Kunst. Reacties op een nieuw medium in Nederland, 1895 – 1940.* (Universiteit Amsterdam, 1998)

Van Oort, T. *Film en het moderne leven in Limburg. Het bioscoopwezen tussen commercie en katholieke cultuurpolitiek (1909-1929)* (Hilversum: Verloren, 2007)

Van der Velden, A. "Een Rotterdams dagbladpaleis. De grootstedelijke illusies van het Rotterdamsch Nieuwsblad, 1927-1940." *Tijdschrift voor mediageschiedenis* 4/2 (jaartal): 90-109.

Ongepubliceerd

Leeuwen, K. van Omwille van de plaatselijke verhoudingen Het bioscoopwezen in Breda (1923 – 1933) Bachelorscriptie, Universiteit Utrecht (2010).

Websites

Cinema Context, <http://www.cinemacontext.nl>

Calculator IISG, <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>

Stichting Filmonderzoek, <http://www.filmonderzoek.nl/onderzoeksdatabase>